

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1985 – 1996 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано вітчизняну історіографію, в якій висвітлено окремі аспекти функціонування громадських організацій, визначено етапи її розвитку.

Ключові слова: неформальні об'єднання, громадські організації, молодіжний, екологічний рух.

Нагромадження знань про формування та діяльність громадських організацій в Україні 1985 – 1996 років відбувалося у кілька етапів, безпосередньо пов'язаних зі змінами та перетвореннями у політико-правовому статусі республіки, суспільними трансформаціями та розвитком демократичних процесів. Оцінки громадських організацій науковцями залежали від суспільно-політичної ситуації, наявності державної та партійної цензури, плюралізму думок, можливостей використання архівних та поточних джерел.

Перший етап досліджень громадських об'єднань охоплює 1989 – 1991 роки. Головним предметом наукових пошуків було зародження, становлення та діяльність принципово нових об'єднань громадян – непідконтрольних компартійному апарату, що стали відомі широкому загалу як неформальні організації. За радянських часів об'єднання громадян не могло бути легалізоване у якості громадської організації без відповідного рішення компартійних органів. Саме тому визнання неформальних організацій у 1985 – 1990 роках, що виникали в Україні поза компартійним впливом, відбувалося у своєрідному правовому вакуумі, який став заповнюватися лише із скасуванням Статті 6 Конституції СРСР та дозволу владних структур на реєстрацію громадських об'єднань восени 1990 року.

Перші спроби здійснити аналіз нового суспільного явища – неформальних організацій – мали здебільшого публіцистично-описовий характер. При цьому темпи суспільно-політичних трансформацій у республіці випереджали історіографічну новизну досліджень, які зосереджувалися переважно на неформальних об'єднаннях молоді (О.Донченко, С.Шаповал)¹. Науковці намагалися з'ясувати витоки, соціальну базу молодіжних об'єднань. Вони вважали, що поштовхом до створення неформальних об'єднань стали активізація суспільно-політичних рухів в Україні, гласність та виникнення перших зачатків політичного плюралізму. О.Разумков та С.Ходаковський відзначали, що неформальні об'єднання молоді у сфері дозвілля ("хіпі", "рокери") існували в Україні з 70-х років ХХ ст. У 1985 – 1987 роках більшість молодіжних неформальних груп, відчувши послаблення психологічного та адміністративного тиску комсомольських та компартійних структур, об'єднували молодих людей з метою спільного проведення дозвілля. З 1987 року розпочинається процес утворення організацій суспільно-політичного, національно-культурного, екологічного спрямування. Акселератором самодіяльного громадсько-політичного руху молоді слугувало утворення громадсько-політичних клубів². Низка авторів (В.Щегорцов, А.Кочетков, А.Щегорцов, Л.Дяченко) розглядали неформальні організації в контексті самодіяльного громадського руху, що діяв поза межами офіційно існуючих інститутів³. А.Громов та О.Кузін визначали неформальні об'єднання як добровільні самодіяльні громадські формування, що виникли за ініціативою "низів" та діяли в інтересах своїх членів, незалежно від мети та характеру об'єднання⁴.

А.Камінський розглядав діяльність правозахисників, колишніх дисидентів у суспільно-політичному житті України, їх участь у створенні та діяльності Української Гельсінкської спілки (УГС), товариства "Меморіал", Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ ім. Тараса Шевченка). Зарубіжний дослідник використовував інформаційні матеріали Української

служби радіо "Свобода", матеріали радянської преси та самвидаву, що призвело до однобічного висвітлення подій з акцентом на політичному протистоянні новостворених організацій компартійному режиму⁵.

На думку В.Литвина та О.Смоляннікова виникнення політизованих громадських формувань зумовлено необхідністю висловлення та захисту інтересів різних верств населення, наявністю соціального невдоволення, протистояння офіційній владі та для задоволення вузькогрупових та особистих прагнень деяких політичних лідерів⁶.

Становлення багатопартійності в Україні у 1990 – 1991 роках викликало посилений інтерес широкого загалу до програмних документів неформальних об'єднань, спонукало дослідників до осмислення нового суспільно-політичного явища. А.Гарань пов'язував початок становлення багатопартійності з оприлюдненням Декларації принципів Української Гельсінкської спілки влітку 1988 року⁷, тоді як А.Слюсаренко та М.Томенко вважали, що багатопартійність була започаткована у період формування Народного Руху України за перебудову⁸. На нашу думку, лібералізація компартійного режиму у 1988 – 1989 роках сприяла поширенню гласності та проявам політичного плюралізму. Неформальні об'єднання самим фактом свого виникнення ставали опозицією правлячому режиму. Тому до моменту утворення політичних партій в Україні поєднували окремі функції політичних організацій із статутною діяльністю.

Деякі історики радянської доби, переосмислюючи характер тоталітарної держави, зверталися до процесу одержавлення громадських організацій та з'ясовували негативні наслідки для суспільства. Так, А.Безбородов показав, що товариство Червоного Хреста СРСР повністю підпорядковувалося рішенням державних та компартійних структур. Це створювало проблеми з визнанням Товариства повноправним учасником світового червонохресного руху⁹.

На першому етапі розвитку історіографії громадських організацій науковцям повною мірою не вдалося розкрити роль неформальних організацій у демократизації українського суспільства, у формуванні загальноукраїнського визвольного руху та створенні політичних партій. Наукові пошуки зазначеного періоду ускладнювалися слабкістю джерельної бази досліджень, відсутністю єдиної термінології, стрімкістю розгортання суспільно-політичних трансформацій.

Лише з кінця 1991 року в Україні склалися передумови для ґрунтовного вивчення процесів, що відбувалися в республіці у 1985 – 1991 роках. Увагу дослідників привернули організації, які були активними учасниками українського національно-визвольного руху, поборниками демократії та державного суверенітету України. Деякі аспекти створення та діяльності неформальних об'єднань висвітлювалися у працях В.Литвина, присвячених формуванню та еволюції сучасної політичної еліти. Автор одним із перших використав нові надходження до державних архівів, що посилює аргументованість його висновків. Водночас, дослідник наводить дані про число неформальних організацій в Україні за 1986 та 1987 роки, однак ототожнює поняття "неформальний" та "самодіяльний", що, на наш погляд, є дискусійним¹⁰.

Вагомий внесок у висвітлення процесів формування демократичних організацій зроблено О.Гаранем¹¹. Дослідник розглянув політичні аспекти діяльності неформальних організацій України: Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, товариства "Меморіал", екологічної асоціації "Зелений світ". Автор узагальнив процеси утворення Народного Руху України (НРУ) на фоні суспільних трансформацій, що відбувалися у другій половині 80-х років ХХ ст. Історик В.Ковтун крізь призму особистих симпатій описав процес перетворення НРУ із загальносуспільного об'єднання, що виборювало суверенітет та державну незалежність України, у політичну партію¹².

Деякі дослідники акцентували увагу на внеску молодіжних об'єднань часів перебудови у боротьбу за національно-демократичне відродження України. Більшість з них вважали, що важливим поштовхом до створення молодіжних неформальних об'єднань стали перетворення в суспільно-політичних процесах, поява плюралізму політичної думки, скасування цензури. На думку В.Головенько, поглиблення політизації молодіжного руху відбулося після проведення установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. Дослідник, аналізуючи причини кризи комсомолу у другій половині 80-х років ХХ ст., стверджує, що ЛКСМУ в умовах тоталітарного режиму діяла як структура, що повністю залежала від правлячої комуністичної партії¹³.

Суттєвий внесок у дослідження молодіжного руху в Україні зроблено М.Головатим. Науковець розкрив фактори та особливості становлення нових молодіжних об'єднань у процесі

утвердження української державності; розглянув шляхи становлення, особливості, характер та механізм реалізації державної молодіжної політики; оцінив місце молодіжних організацій у політичній системі сучасної України; відзначив участь молоді у розвитку економіки, духовному житті, діяльності законодавчих та виконавчих структур. Принципове значення має висновок автора про те, що державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому державні структури вступають у взаємини з молоддю, сприяють реалізації її інтересів, запитів та потреб¹⁴. Разом з тим, дослідники молодіжного руху не приділили прискіпливої уваги вивченню форм і методів самодіяльних молодіжних об'єднань під керівництвом комсомолу.

О.Кропивко аналізує участь громадських організацій у реформуванні агропромислового комплексу в умовах запровадження ринкових відносин. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств¹⁵.

У вивчення та висвітлення правового статусу громадських організацій, джерел їх фінансування, наслідків діяльності протягом 90-х років ХХ ст. помітний внесок зробив О.Сидоренко¹⁶. Однак дослідник, аналізуючи поточні архіви Держкомстату України, не звернув увагу на значну кількісну розбіжність між зареєстрованими громадськими організаціями та тими, які звітували про свою діяльність, що ускладнює об'єктивну оцінку розвитку громадянської активності протягом 90-х років ХХ ст.

Аналіз неформального руху в Україні 1987 – 1989 років, його виникнення та діяльність здійснено у монографії О.Бойка¹⁷. Автор з'ясовує причини появи неформальних об'єднань, вказуючи на глибинну суть цього явища, – "розвиток структур громадянського суспільства, формування відносин між людьми, неопосередкованими державою"¹⁸. Виділяючи серед неформальних об'єднань ТУМ ім. Тараса Шевченка, історико-просвітницьке товариство "Меморіал", екологічну асоціацію "Зелений світ", дослідник дотримується думки про розгортання в Україні у другій половині 80-х років ХХ ст. класичної формули розвитку національних рухів, відповідно до якої на перших двох етапах відбувається повернення історичної пам'яті та відродження мови народу, а на третьому з'являються політичні організації, що провадять боротьбу за національне визволення¹⁹.

Предметом наукового доробку А.Русначенка стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні в умовах перебудови. Автор вважає, що робітничий рух був перш за все політичним рухом, який висував соціально-економічні та загальнодемократичні вимоги. Єднання робітничого руху з національно-демократичними організаціями відбулося навесні 1991 року під лозунгами боротьби за незалежність України²⁰. Автор розглядає процес утворення неформальних об'єднань в Україні у контексті формування національної опозиції, виділяючи період 1985 – 1991 років як останній етап українського національно-визвольного руху. Основною організаційною структурою руху стали ТУМ ім. Тараса Шевченка, УГС, що трансформувалася в Українську республіканську партію (УРП) та НРУ²¹. На нашу думку, громадсько-політичну діяльність ТУМ ім. Тараса Шевченка слід оцінювати з огляду на статутні цілі об'єднання.

Вагомим внеском у вивчення процесу становлення громадських організацій в Україні в часи перебудови є дисертаційне дослідження О.Горбачової, яка зосереджує увагу на аналізі суспільно-політичної діяльності національно-просвітницьких (ТУМ ім. Тараса Шевченка, "Спадщина", "Громада", Товариство Лева), екологічних ("Зелений Світ"), історико-просвітницьких ("Меморіал", Український культурологічний клуб), молодіжних (Українська студентська спілка, Студентське братство, Спілка незалежної української молоді) організацій. Чільне місце в роботі приділено вивченню діяльності Української Гельсінкської спілки та Народного Руху України, та їх подальшої трансформації у політичні партії. Однак, за межами дослідження залишилися зміни суспільно-правового статусу, форм і методів діяльності одержавлених громадських організацій під впливом суспільних перетворень, процес становлення товариств національних меншин, розгортання робітничого руху, створення жіночих та ветеранських об'єднань²².

Низка дослідників присвятили свої праці тим громадським організаціям, діяльність яких справила суттєвий вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в Україні у другій половині

80-х років ХХ ст. І.Кривдіна розглянула діяльність Української Гельсінкської спілки, яка оцінюється авторкою як каталізатор демократичних процесів в Україні²³. Становлення Донецької організації ТУМ ім. Тараса Шевченка описав один з фундаторів просвітницького руху В.Білецький²⁴. Історія товариства "Просвіта" на Волині від часу створення до середини 90-х років ХХ ст. досліджувалася Б.Савчуком²⁵. Я.Секо наголошує на тому, що протягом 1988 – 1989 років відбувалося переплетення неформальних культурницьких організацій з так званою "офіційною" радянською інтелігенцією, що призвело до появи потужної всеукраїнської організації – Товариства української мови ім. Тараса Шевченка²⁶.

С.Заремба розглянув діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) з моменту створення та до кінця 90-х років ХХ ст. Дослідник відзначив особливу роль товариства у збереженні культурної спадщини українського народу в умовах радянського ладу. Водночас, причини кризових явищ у діяльності організації протягом перших років незалежності залишилися за межами дослідження²⁷.

Суттєвий внесок у вивчення процесу самоорганізації етнічних меншин зроблено Л.Лойко, яка виділяє три етапи становлення та розвитку національно-культурного руху в Україні. Перший етап дослідниця відносить до кінця 80-х – середини 90-х років ХХ ст. Його характерна особливість полягала у прагненні етнічних меншин до створення національно-культурних організацій, розширення мережі місцевих об'єднань, потреба у реалізації прав та інтересів представників своєї національної групи. На другому етапі (друга половина 90-х – перші роки ХХІ ст.) домінувала тенденція відцентровості і роздробленості національно-культурних товариств. Третій етап, що розгортається з 2002 року, характеризується активною участю громадських організацій національно-культурного спрямування у вирішенні загальнодержавних проблем²⁸.

Дослідження процесу репатріації та облаштування кримськотатарського народу в Україні і в Криму було зроблено Ю.Тищенко та В.Піховшеком. Чільне місце в книзі займає висвітлення розвитку кримськотатарського руху протягом 90-х років ХХ ст.²⁹

Становлення "афганського" руху протягом 80-х – початку 90-х років ХХ ст. в Україні досліджує С.Червонописький, голова Української спілки ветеранів Афганістану (УСВА). Він акцентує увагу на тому, що офіційна підтримка самодіяльному "афганському" руху була надана лише у 1987 – 1988 роках та мала намір протиставити їх неформальним об'єднанням, проголосити організації воїнів-інтернаціоналістів носіями "перебудовного" патріотизму³⁰. Проголошення незалежності України сприяло виробленню нової стратегії і тактики існування "афганської" організації. "Після подій 1991 року ми вирішили "воювати" за свій "афганський" Комітет у парламенті, бо розуміли, що без державної підтримки УСВА буде важко вести боротьбу за своє існування", – зауважив С.Червонописький³¹. Отже, керівник громадської організації визнав, що діяльність УСВА в перші роки незалежності України залежала від конструктивної співпраці з державними структурами.

Виділяється аналітична розвідка про ветеранський рух України 90-х років ХХ ст., здійснена В.Аблазовим, який у 90-х роках ХХ ст був заступником голови Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів при Кабінеті Міністрів України. Автор правомірно стверджує, що реальний рівень соціального захисту ветеранів і кількість організацій, які його декларують, не пов'язані взаємно. Відсутність у Законі України "Про об'єднання громадян" вимоги до громадських організацій мати фіксоване членство стало головною причиною появи ветеранських організацій, які, крім керівників і апарату управління, не мають реальних членів³².

Страйковий рух шахтарів України у 1989 – 1999 роках досліджувала С.Кузьміна. Авторка визначила соціально-економічні, політичні та психологічні причини появи робітничого страйкового руху в рамках єдиної радянської держави, в умовах розбудови української державності та в роки незалежності. Важливим наслідком першого періоду (1989 – 1991 роки) робітничого руху, на думку дослідниці, стало утворення незалежних від партійно-державної бюрократії профспілкових організацій³³.

Якісно новий період в історії профспілкового руху, що позначений його поверненням до первісного призначення профспілок – соціального захисту прав працівників, розпочався у 1990 році – вважає О.Стоян, який є співавтором фундаментального історичного дослідження "Нариси історії професійних спілок України"³⁴. Головну увагу автор приділив аналізу стратегії

і тактики ФПУ в умовах запровадження ринкових відносин. Висвітлено непросту діалектику стосунків профспілкових центрів з державними структурами. Разом з тим, у дослідженні не приділено уваги створенню та діяльності профспілок, що не входили до ФПУ.

Діяльність добровільної громадської організації – товариства Червоного Хреста (ТЧХ) України розглядали І.Усиченко, Ю.Віленський, О.Заграничний. Автори вказують на те, що лише з проголошенням незалежності України Товариство набуло змоги стати самостійною неурядовою та позапартійною організацією та інтегруватися у міжнародний червонохресний рух, але не аналізують причини значного зменшення числа членів ТЧХ України протягом 90-х років ХХ ст., переорієнтацію Товариства на використання здебільшого фінансової допомоги міжнародних благодійних структур, зміну форм та напрямів взаємодії між державою та Товариством у наданні допомоги нужденним³⁵.

Виникненню нових жіночих об'єднань України присвятила свої праці Л.Смоляр. Дослідниця наголошує на тому, що розвиток демократичних процесів з другої половини 80-х років, поява нових політичних та громадських структур стали реальним підґрунтям активізації жіночого руху в Україні. Л.Смоляр виділяє чотири групи жіночих організацій: а) традиційні жіночі об'єднання, що постали на ґрунті тих організацій, які діяли в Україні у різні часи та на різних теренах; б) соціально-орієнтовані жіночі організації; в) організації ділових жінок; г) організації феміністичної орієнтації. На наш погляд, виділення організацій ділових жінок в окрему групу значною мірою має декларативний, ґендерний характер, ці об'єднання по суті відносяться до організацій феміністичної орієнтації³⁶.

Зародження та розвиток екологічних об'єднань в Україні у другій половині 80-х років – початку 90-х років ХХ ст., їх місце в системі суспільних об'єднань розглядалися в роботах Л.Угрин. Дослідниця, аналізуючи особливості та тенденції розвитку неформальних екологічних організацій у контексті природоохоронного руху, запропонувала новий термін – "нетрадиційні суспільні об'єднання" на противагу одержавленим громадським організаціям (об'єднанням), які були складовою радянської політичної системи³⁷. На нашу думку, дефініцію "неформальні організації" слід сприймати в контексті суспільно-політичних змін часів перебудови.

М.Алексієвець вважає, що асоціація "Зелений світ" протягом 90-х років ХХ ст. була своєрідним координатором зусиль екологічних організацій та здійснювала вплив на громадську думку та свідомість громадян³⁸. Таке твердження є малодоказовим, оскільки пік популярності та впливу на суспільну свідомість асоціації "Зелений світ" припав на кінець 80-х років ХХ століття. С.Федоринчик обґрунтовано підкреслює, що протягом 90-х років ХХ ст. екологічний рух не мав явного лідера та значною мірою залежав від фінансової допомоги західних благодійних фондів та організацій. При цьому представники західних фондів були слабо обізнані з українськими реаліями, тому ефективність використання наданих коштів була невисокою³⁹.

Таким чином, нагромадження знань з історії виникнення та діяльності громадських організацій України у 1985 – 1996 роках відбувалося у два етапи. Перший етап – 1989 – 1991 роки. Увага науковців зосереджувалася на аналізі молодіжних неформальних організацій та на висвітленні цілей та завдань нових політизованих громадських об'єднань. Тогочасним науковим розвідкам притаманні публіцистичність, описовість, фрагментарність, слабкість джерельної бази та політична заостреність.

На другому етапі (1991 – початок ХХІ ст.) дослідники, використовуючи матеріали стаціонарних та поточних архівів, висвітлювали політичні аспекти діяльності громадських організацій, їх участь у національно-демократичних перетвореннях, боротьбі за суверенітет та незалежність України. З'являються перші дослідження, присвячені об'єднанням громадян за видами та напрямками їх діяльності. Розпочинають вивчення громадянської активності населення та політичної ситуації в країні урядові та неурядові дослідницькі організації – Український науково-дослідний інститут проблем молоді (згодом Український інститут соціальних досліджень), Український незалежний центр політичних досліджень, фонд "Демократичні ініціативи". У науковий обіг вводиться значна кількість документів та матеріалів архівів, здійснюється подальша деталізація, класифікація та заповнення прогалів у вивченні історії окремих видів громадських організацій (екологічних, молодіжних, жіночих тощо). У науковій літературі розгорнулася широка дискусія про роль і місце громадських організацій України у становленні

громадянського суспільства. Використовуючи фінансову допомогу закордонних фондів та організацій, неурядові дослідницькі організації вивчали стан розвитку організацій громадянського суспільства України, їх взаємини з державою та бізнесовими структурами (Центр інновацій та розвитку), аналізували законодавчі акти, що визначали розвиток громадських організацій (Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, Інститут трансформації суспільства).

Однак поза увагою дослідницького загалу залишилися важливі грані історії громадських організацій в Україні, зокрема: регіональний аспект виникнення об'єднань громадян у 1985 – 1989 роках; причини кризи одержавлених громадських організацій; трансформація громадських організацій радянської системи у незалежні від компартійного впливу структури; спроби керівництва КПРС-КПУ в умовах політичного плюралізму створити громадські об'єднання, які б перебували під впливом правлячої партії; потребують аналізу здобутки та прорахунки громадських організацій у перші роки незалежності України; взаємодія громадських організацій та новостворених політичних партій у суспільно-політичних процесах; діяльність громадських організацій у соціальному захисті населення України в умовах економічної кризи 90-х років ХХ ст. та в роки становлення ринкових відносин; правова інституалізація громадських організацій у незалежній Україні; фінансовий, матеріальний та організаційний вплив владних структур, міжнародних фондів на розвиток громадської ініціативи в Україні впродовж першої половини 90-х років ХХ ст.

¹ Донченко О.А. Молодь: джерела нігілізму і соціальної апатії // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 9. – С. 13 – 21.

² Самодеятельные объединения молодёжи: вопросы и ответы. – К., 1989. – С. 11.

³ Неформальное общественное движение: штрихи к портрету / Дяченко Л.Я., Кочетков А.П., Щегорцов А.А., Щегорцов В.А. – Белгород, 1990. – 128 с.

⁴ Громов А. В. Неформалы: кто есть кто? – М., 1990. – 269 с.

⁵ Камінський А. На перехідному етапі. "Демократизація", "гласність", "перебудова" на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.

⁶ Литвин В.М. Від "демократичної" фрази до відкритої політичної боротьби // Комуніст України. – 1991. – № 4. – С. 51.

⁷ Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування: О.В.Гарань. – К., 1991. – С. 5.

⁸ Слюсаренко А.Г. Нові політичні партії України: довідник. – К., 1990. – С. 8.

⁹ Безбородов А.Б. Противоречия советского краснокрестного движения в 50 – 60-е гг. // Информационный бюллетень о деятельности СОКК и КП СССР. – 1990. – № 2 (13). – С. 82.

¹⁰ Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997. – С. 120.

¹¹ Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – 200 с.

¹² Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с.

¹³ Головенько В.А. Сучасні тенденції та генезис молодіжного руху в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання: зб. наук. пр. – К., 1993. – С. 53 – 66.

¹⁴ Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993 – 236 с.

¹⁵ Кропивко О.М. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991 – 1996 роки). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1997. – С. 14.

¹⁶ Сидоренко О. Громадські і благодійні організації України // Перехрестя. – 2000. – № 2 (7). – С. 20 – 21; Сидоренко О. Громадські організації в Україні: мовою офіційної статистики // Перехрестя. – 2000. – № 5 (10). – С. 4 – 7; Сидоренко О. Чи знаємо ми, що таке насправді український "третій сектор"? // Перехрестя. – 2000. – № 4 (9). – С. 4 – 7.

¹⁷ Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. – К., 2002. – 306 с.

¹⁸ Бойко О.Д. Не всі неформали вибиваються в люди // Віче. – 2003. – № 7. – С. 62.

¹⁹ Бойко О.Д. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 50.

- ²⁰ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – К., 1998. – С. 147.
- ²¹ Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989 – 1993 роках. – К., 1995. – С. 266.
- ²² Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. XX ст.: процес становлення та розвитку. Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 218 с.
- ²³ Кривдіна І.Б. Дисиденти-правозахисники в боротьбі за незалежність України (остання чверть XX століття) // Наукові записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 298.
- ²⁴ Білецький В. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного ТУМу ім. Т.Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк, 1998. – 223 с.
- ²⁵ Савчук Б. Волинська "Просвіта". – Рівне, 1996. – 154 с.
- ²⁶ Секо Я. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989 – 1991) // "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України / За ред. В.П.Мацька. – Хмельницький, 2005. – С. 27 – 33.
- ²⁷ Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К., 1998. – 241 с.
- ²⁸ Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – 634 с.
- ²⁹ Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. – К., 1999. – 344 с.
- ³⁰ Червонописський С. Становлення "афганського" руху в УРСР (1980 – 1991 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005 – № 6 (15). – С. 70.
- ³¹ Червонописський С.В. Український феномен "афганського руху" // Організований "афганський" рух в Україні: становлення та розвиток: зб. ст. – К., 2007. – С. 87.
- ³² Аблазов В. Ветерани війни України та їхні громадські організації // Третій Тост – 1998. – № 15 – 16. – С. 5.
- ³³ Кузьміна С.В. Самоорганізація робітничого руху Донбасу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття // Історичні і політологічні дослідження: Зб. статей. / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2002. – № 3/4 (11 – 12). – С. 185 – 189.
- ³⁴ Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авторського кол. О.П.Реєнт. – К., 2002. – 732 с.
- ³⁵ Усіченко І. І доброта, і милосердя. – К., 2001. – 63 с.
- ³⁶ Смоляр Л.О. Жіночий рух України як чинник ґендерної рівноваги та ґендерної демократії // Перехрестя – 2000. – № 3. – С. 20 – 25; № 4 – С. 15 – 20; № 5 – С. 8 – 12; № 6 – С. 12 – 17.
- ³⁷ Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України: автореф. дис. ... канд. пол. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси". – Львів, 1994. – С. 9.
- ³⁸ Алексієвець М.Я. Екологічний рух в Україні.– Тернопіль, 1999. – 275 с.
- ³⁹ Федоринчик С. Участь громадськості у сталому розвитку в Україні // Світ у долонях. – 1999. – № 1 (6). – С. 30.

Проанализирована отечественная историография, в которой рассмотрены отдельные аспекты функционирования общественных организаций, определены этапы её развития.

Ключевые слова: неформальные объединения, общественные организации, молодёжное, экологическое движение

Domestic historiography was analysed. Some aspects of the functioning of public organizations were examined, stages of its development were defined.

Key words: informal groups, public organizations, youth, environmental movement.